

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AFFİKSAL MORFEMLƏRİN EKSPONENT VƏ SEMANTİK
VARIATIVLIYI**

(İtalyan və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

İxtisas: 5704.01 – “Dil nəzəriyyəsi”

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **Bəturə Ziyaddın qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2026

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

                                                 filologiya elmləri doktoru, professor
Sayahı Allahverdi qızı Sadıqova

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Bahar Cumay qızı Cəfərova

                                                 filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova

                                                 filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cavanşir Xankişoğlu Muradov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Məsud Əhməd oğlu Mahmudov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə dilçilikdə müxtəlif struktura malik dillərin müqayisəli aspektdə öyrənilməsinə maraq geniş vüsət almışdır. İ.A. Boduen de Kurtenenin qeyd etdiyi kimi, *“Biz dilləri münasibətlərindən, aralarındakı hər hansı tarixi əlaqədən tamamilə asılı olmayaraq müqayisə edə bilərik. Tarixi və coğrafi baxımdan bir-birinə yad olan dillərdə daim eyni xassələri, eyni dəyişiklikləri, eyni tarixi prosesləri tapırıq”*¹.

Müxtəlif dillərin müqayisəsi ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, dillər və onlarda əks olunan düşüncə tərzı həm dərin fərqlər, həm də aşkar oxşarlıqlar nümayiş etdirir. *“Müxtəlif struktura malik iki dilin müqayisəli təsviri, ... əksər hallarda ikili müqayisə ilə məşğul olan və ən müxtəlif genetik qruplara aid dillərinin tipoloji oxşarlığını müəyyən edən müqayisəli tipologiya kimi xarakterizə olunur”*².

Müqayisəli tədqiqatlarda ənənəvi olaraq müqayisə edilən dillərdən biri daha çox diqqət mərkəzində saxlanılır. Təqdim olunan dissertasiya işində metadil kimi italyan dili seçilmiş, Azərbaycan dili faktlarından, əsasən, müqayisə etalonu kimi istifadə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, morfemikaya son zamanlarda dilçiliyin müstəqil bölməsi kimi baxılmağa başlanmış və bir çox əsərlərdə morfologiya və ya söz yaradıcılığının tərkibinə daxil edilmişdir, ona görə də qohum və qohum olmayan dillərin morfem quruluşu sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərə, ümumiləşdirmələrə və nəticələrə diqqət yetirmək vacibdir ki, bu da gələcəkdə qeyd olunan sahənin öyrənilməsi üçün ilkin şərtlərin formalaşmasına kömək edəcəkdir.

Genetik və tipoloji xüsusiyyətlərə görə, italyan və Azərbaycan dilləri müxtəlif qruplara aiddir. Buna baxmayaraq, bu dillər arasında dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində ifadə olunan

---

¹Бодуэн, де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А. Бодуэн де Куртенэ. Том I. – М: Изд-во Академии наук СССР, – 1963. – С.384 – 371с.

²Буранов, Д.Б. Сравнительная типология английского и тюркских языков / Д.Б. Буранов. – М: Высш. шк., – 1983. – С.268 . –55с.

tipoloji fərq və oxşarlıqlar mövcuddur. Qeyd edək ki, müxtəlif tipoloji xüsusiyyətlərə malik dillərin ənənəvi müqayisəsi qrammatikaya yönəldilmiş passiv tipli təsviri tədqiqatlardır. Bu baxımdan italyan və Azərbaycan dillərində affiksəl morfemlərin ümumi müqayisəli təhlili aktuallıq kəsb edir.

Müxtəlif dillərdə söz yaradıcılığı prosesinin müqayisəli təhlili müqayisə edilən dillərdə söz yaradıcılığı əlaqələrinin linqvistik mahiyyətinə nüfuz etməklə yanaşı, müqayisəli tipologiyanın daha ümumi problemlərinin inkişafına da töhfəsini verir. Bu tipli ümumiləşdirmələrin gələcəkdə dilin tətbiqi ilə bağlı bir sıra aktual problemlərin həllində faydalı olacağı da şübhəsizdir. Təqdim olunan dissertasiya işi iki genetik əlaqəsi olmayan, tipoloji cəhətdən fərqli struktura malik dildə - italyan və Azərbaycan dillərində sözlərin affiksəl morfemlərin işləkliyi baxımdan müqayisəli təhlilini əks etdirir.

Son illərdə dil hadisələrinin tətbiqi baxımdan tədqiqi də xüsusi aktuallığı ilə diqqət çəkir. Məhz bu baxımdan dissertasiyada italyan-Azərbaycan dillərində affiksəl morfemlərin maşın tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan problemlərin qabardılması da aktuallıq kəsb edir. Digər tərəfdən, müasir linqvistik tədqiqatlarda koqnitiv və psixolinqvistik yanaşmanın geniş tətbiq olunduğunu nəzərə alaraq, araşdırılan məsələyə konseptual baxımdan da yanaşılmışdır ki, bu da işin aktuallığını müəyyənləşdirən amillərdəndir.

Müxtəlif sistemli dillərin həm elmi, nəzəri, həm də praktiki - tətbiqi baxımdan müqayisəli tipoloji tədqiqi müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri olaraq qalır. Bu istiqamət müxtəlif tədqiqatlarda dəfələrlə diqqəti cəlb etmiş, V.D. Arakin³, C. Buranov⁴, V.M. Solntsev⁵, V.N. Yartseva⁶ və b. tədqiqatları dil sistemlərinin

---

³ Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков / В.Д. Аракин. – 3-е изд. – М.: ФИЗМАТЛИТ, – 2005

⁴ Буранов, Д.Б. Сравнительная типология английского и тюркских языков / Д.Б. Буранов. – М.: Высшая школа, – 1983. – 268 с.

⁵ Солнцев, В.М. Язык как системно-структурное образование / В.М. Солнцев. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, – 1977. – 341 с.

müqayisəli tipoloji tədqiqinin fundamental problemləri, xüsusən genetik və tipoloji cəhətdən uzaq dillərin müqayisəsi sahəsində, dillərin öyrənilməsində müxtəlif yanaşma və metodların tətbiqi məsələləri və onların qarşılıqlı təsirlərinin müqayisəli təhlili istiqamətində araşdırmalar aparmışlar. Həm ümumi dil nəzəriyyəsinin inkişafı baxımından, həm də ayrı-ayrı dillərin inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirən spesifik nəzəriyyələrin öyrənilməsi və başa düşülməsi, həm də onların ümumi və fərqli xüsusiyyətlərinin tədqiqi baxımından bu araşdırmalar xüsusi maraq kəsb edir. Bununla yanaşı, affiksal morfemlərin variativliyi (N.A.Kataqoşina⁷), affiksoidlərin söz yaradıcılığı prosesində mövqeyi (N.M.Şanskiy⁸), derivativ sistemdə affiksoidlərin rolu (O.V. Rusakova⁹), suffikslərin allomorf variativliyi (A.Q.Antipov¹⁰) kimi məsələlər müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Təsadüfi deyil ki, son dövrlərin bir çox tədqiqatında söz yaradıcılığında sinonimliyin, polisemiyanın və variantlılığın öyrənilməsi aktuallaşmışdır. Azərbaycan dilçiliyində ümumilikdə morfemlərin tədqiqi ilə bağlı müəyyən tədqiqatlar aparılsa da (S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, Q.Kazımov, B.Xəlilov və başqaları), affiksal morfemlərin tipoloji və müqayisəli aspektdə tədqiqinə həsr olunmuş fundamental araşdırma mövcud deyil.

---

⁶ Ярцева, В.Н. Историческая морфология английского языка / В.Н. Ярцева. – М.–Л., 1960. – 194 с.

⁷ Катагощина, Н.А. К вопросу о вариативности аффиксальных морфем (на материале французского языка) // Учёные записки МГПИИЯ. – Вып. 125. – 1978. – с.153–157.

⁸ Шанский, Н.М. Аффиксоиды в словообразовательной системе современного русского литературного языка // Исследования по современному русскому языку. – М.: Изд-во Московского университета, – 1970. – с.250–260.

⁹ Русакова, О.В. Аффиксоиды в деривационной системе русского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Орёл: Орловский гос. ун-т, – 2013.

¹⁰ Антипов, А.Г. Алломорфное варьирование суффикса в словообразовательном типе (на материале русских говоров). – Томск, – 2001. – 188 с.

Dilin struktur elementi kimi, affiksəl morfemlərin dilin daxili qanunauyğunluqları ilə yanaşı, ekstralingvistik amillərin təsiri ilə qazandığı xüsusiyyətlər baxımından (dil daşıyıcılarının milli təfəkkürü, koqnitiv imkanları, psixoloji və mədəni dəyərləri) tədqiqi də aktuallığı ilə diqqət çəkir. Odur ki, müxtəlif sistemli dillərdə (italyan və Azərbaycan dili) affiksəl morfemlərin struktur, semantik və funksional xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyət kəsb etməklə mövzunun aktuallığını təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini italyan və Azərbaycan dillərində işlənən affiksəl morfemlər təşkil edir. Tədqiqatın predmetini tədqiqata cəlb olunan dillərdə affiksəl morfemlərin eksponent və semantik xüsusiyyətləri, bu dillərdə affiksəl morfemlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili, affiksəl morfemlərin variantlılığı, affiksəl morfemlərin müqayisəli-tipoloji müstəvidə təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi italyan və Azərbaycan dillərində affiksəl morfemlərin semantik, struktur və törəmə xüsusiyyətlərini, eləcə də variativliklə bağlı məqamları müəyyən edərək müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb etməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatın obyektinə və predmetinə uyğun olaraq, aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Tipoloji baxımdan fərqli dillərdə (hind-Avropa və türk dillərində) müqayisəli morfemanın nəzəri aspektlərini təhlil etmək; ümumən italyan və Azərbaycan dilçiliyində morfemlərin tədqiqi tarixini nəzərdən keçirmək;
- İtalyan və Azərbaycan dillərində affiksəl morfemlərin işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- İtalyan və Azərbaycan dillərində affiksəl morfemlərin məhsuldarlığı və qanunauyğunluq göstəricilərini müəyyənləşdirmək;
- Müqayisə edilən dillərdə affiks əmələ gəlməsinin ümumi və fərqləndirici xüsusiyyətlərini və yaranan sözlər silsiləsinin tipoloji əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- İtalyan və Azərbaycan dillərində affiksəl morfemlərin növlərini müəyyənləşdirmək;

- İtalyan və Azərbaycan dillərində affiksəl morfemlərin işlənmə xüsusiyyətlərini konseptual və tətbiqi baxımdan tədqiq etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işi müxtəlif sistemli dillərə xas olan dil hadisələrinə həsr olunduğundan tədqiqatda kompleks tədqiqat metodundan: kontrastiv-tipoloji, təsviri-analitik, sinxron-təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, sözün morfein tərkibinin sinxron aspektdə öyrənilməsində, törəmə sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində linqvistik müşahidə, təsvir, komponent təhlili, dil materialının müqayisəli təhlili üsullarından, eləcə də linqvotərcümə üsulundan və funksional təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Affiksəl morfemlər spesifik keyfiyyət və xassələrə malik morfemlərdir: maddi məna daşıyıcılarıdır, söz yaradıcılığı funksiyasını yerinə yetirir, nizamlı xarakter daşıyır;

- Müqayisə olunan hər iki dil (italyan və Azərbaycan dilləri) yeni sözlər yaratmaq, qrammatik əlaqələri qeyd etmək və mənaları dəyişmək üçün affiksəl morfemlərdən geniş şəkildə istifadə edir, lakin fərqli tipologiyaya malik olduğundan bunu fərqli üsullarla həyata keçirir;

- Müqayisə olunan dillərdə morfemin ümumi xüsusiyyətləri bunlardır: a) xarici, maddi, səs planının və ya ifadə müstəvisinin olması; b) onunla əlaqəli məna və ya məzmun planı faktı; c) daha kiçik, daha mənalı hissələrə bölünə bilməməsi;

- Prefikslərin istifadəsi baxımından italyan dilində Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha çox müxtəliflik və zənginlik var;
- Suffikslərin istifadəsində Azərbaycan dili italyan dilinə nisbətən ayrı-ayrı sözlər və ya konstruksiyalarla işlənen zaman, aspekt, hal və sahiblik kimi qrammatik formalar üçün daha çox şəkilçilərə əsaslanır. İtalyan dili söz yaratmaq üçün şəkilçilərdən istifadə edir, lakin fərqli qrammatik sistemə malik olduğundan burada affikslər bir şəkilçidə çoxlu mənaları (məsələn, zaman, şəxs, nömrə) birləşdirə bilər;
- italyan dilində affiksəl morfemlər ifadə etdikləri mənaya və yerinə yetirdiyi funksiyaya görə əsasən törəmə və fleksiya,

Azərbaycan dilində sözdüzəldici, forma yaradan olmaqla təsnif oluna bilər;

- Müqayisə olunan dillərdə affiksəl morfemlər formal ifadə xarakterinə görə maddi ifadəli/açıq (maddi morfem) və sıfır/gizli (sıfır affiksi) növlərə bölünür. Hər bir dildə məhsuldarlıq dərəcəsinə görə məhsuldar (məhsuldar), yarımməhsuldar və qeyri-məhsuldar affikslər fərqləndirilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi, ilk növbədə ondadır ki, o, italyan və Azərbaycan dillərində affiksəl morfemlərin müfəssəl müqayisəli təsvirini verməyə ilk cəhddir. Bundan əlavə, dissertasiyada affiksəl morfemlərin tipoloji baxımdan fərqli dillərdə struktur, semantik və törəmə spesifikasiyalarının müəyyən edilməsi, affiksəl morfemlərin funksional-linqvistik əsasda öyrənilməsi, affiksəl morfemlərin quruluşu və semantikasına görə təsnifatının aparılması istiqamətində araşdırma aparılmış, affiksəl morfemlərin konseptual müstəvidə, metalinqvistik və psixolinqvistik yanaşma baxımından tədqiqi, eləcə də affiksəl morfemlərin tətbiqi baxımdan təhlili aparılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti onun aktuallığı və yeniliyi ilə müəyyən edilir. Əsər italyan və Azərbaycan dillərində affiksəl morfemlərin müqayisəli təhlili ilə bağlı ilk araşdırma olduğundan, bu tədqiqatın nəticələri ümumi tipologiya nəzəriyyəsinin, eləcə də müxtəlif quruluşlu dillərin müqayisəli tədqiqi nəzəriyyəsinin inkişafına müəyyən töhfədir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş materialların təhlili zamanı irəli sürülən müddəa və nəticələr italyan və Azərbaycan dillərinin fəal öyrənilməsi və tədrisi praktikasında, tərcümə fəaliyyətində istifadə oluna bilər. Faktik materialdan və onun təhlilinin nəticələrindən morfemika və söz formalaşması üzrə əsas və xüsusi kursların işlənilib hazırlanması, morfemikaya dair italyan-Azərbaycan və Azərbaycan-italyan dilləri üzrə terminlər lüğətinin tərtib edilməsi, tədris vəsaitlərinin yazılması və s. üçün istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, dissertasiyada təqdim olunan elmi müddəalar affiksəl morfemlərin işləkliyi ilə bağlı mövcud nəzəri fikirlərə yenidən nəzər salmaq, affiksəl morfemlərin tipoloji

baxımdan müqayisəli tədqiqi sahəsində fərqli yanaşmanın formalaşması baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı Respublika daxilində və xaricdə olmaqla, müxtəlif elmi nəşrlərdə 17 məqalə və tezis dərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 6 səhifə (10.325 işarə), birinci fəslə 36 səhifə (66.898 işarə), ikinci fəslə 46 səhifə (80.174 işarə), üçüncü fəsil 32 səhifə (57.667 işarə), nəticə hissəsi 2 səhifə (2.463 işarə), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 25 səhifədən (32.592 işarə) ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 149 səhifə, 217.546 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekti və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılacaq əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi, tədqiqat işinin yerinə yetirildiyi təşkilat, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslə “Affiksəl morfemlərin tədqiqinin nəzəri problemləri” adlanır. Bu fəsildə morfem anlayışı, affiksəl morfemlər, onların semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq öyrənilməsinə kompleks yanaşma kimi məsələlər nəzərdən keçirilir. “Affiksəl morfemlər qrammatik sistemin elementi kimi” başlıqlı yarımfəsildə morfemlərin dil strukturunda mövqeyi nəzərdən keçirilir, fərqli fikir və nəzəriyyələr təhlil olunur.

Sözlərin morfem tərkibinin təhlili danışanlarının subyektiv linqvistik intuisiyasına deyil, müasir dilin obyektiv faktlarına əsaslanmalıdır. Bəzi sözlərin morfemlərə səhv bölünməsi sözün

etimologiyasının da səhv şəkildə müəyyən olunmasına səbəb olur. Sözün əhəmiyyətli hissələrini təhlil edərkən, ümumiyyətlə, sözlərin quruluşunun spesifik xüsusiyyətlərini, onların müəyyən nitq hissəsinə aid olmasını da nəzərə almaq lazımdır. Müxtəlif dillərin fərqli milli xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi həmişə maraq doğurur, çünki dil *“etnik qrupun əsas, ən parlaq və sabit göstəricisi”* hesab olunur¹¹.

İtalyan dili roman dilləri ailəsinə mənsubdur. Roman dillərində söz yaradıcılığı həm inkişaf etmiş sözyaratma sistemi olan dillərə xas ümumi tipoloji xüsusiyyətlər, həm də xüsusi olaraq roman dillərinə aid olan xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Birincilər sırasında müxtəlif söz əmələ gətirmə üsullarının, sözyaradıcı mənənin, sözyaradıcı kateqoriyanın, sözyaradıcı sistemin sadə və mürəkkəb vahidlərinin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır.

İki və ya daha çox roman dilində söz əmələ gəlməsinin fərdi aspektlərini müqayisə edən tipoloji əsərlər azdır¹². Roman dillərinin sintetizmdən analitikliyə qədər inkişafı nəticəsində onların konversiya və abreviatura kimi söz əmələ gətirmə üsulları mövcuddur.

Əsasən analitik dillər kimi, roman dillərinin bir xüsusiyyəti şəkilçi birləşmələrlə yanaşı, ön söz konstruksiyalarının olmasıdır. Bu məsələ əsasən fransız dili əsasında tədqiq edilmişdir¹³. İtalyan

---

¹¹Толстой, Н. И. Избранные труды / Н. И. Толстой. – М.: "Языки русской культуры", – 1997. Т 53. – С. 520. – 34с.

¹²Диасиамидзе, В.Г. Словообразовательные модели имён существительных во французском и испанском языках / В.Г. Диасиамидзе.- М: изд. иностранной литературы , – 1950.– С. 164. – 32с. ;Овчинникова, Г.В. Сопоставительный анализ признаков слов во французском, итальянском и русском языках / Г.В.Овчинникова. – Тула: – Тульский государственный педагогический университет им. Л.Н. Толстого, –1999. – 250 с.

¹³Гак, В.Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков) / В.Г. Гак. - Изд. 2.- М.: Книжный дом 'ЛИБРОКОМ', -2010. -264 с.;Цыбова, И.А. О современных исследованиях словообразования во французском языке// Научные доклады высшей школы. Филологический науки. – 1987, № 1 – с. 47-53.

dilində də oxşar hadisə qeyd olunur¹⁴. Tədqiqatlar göstərir ki, bir qayda olaraq, bu konstruksiyalar uyğun törəmələrlə sinonim deyil, yəni öz funksional yükünü daşıyır. Güman etmək olar ki, Ş. Ballinin fransız dilinə münasibətdə ifadə etdiyi iki tendensiyanın (proqressiv və reqressiv ardıcılığın) olması ilə bağlı nöqtəyi-nəzər digər roman dillərinə münasibətdə də doğru olacaqdır.

Söz yaradıcılığında dəyişkənlik də aralıq xarakter daşıyır. O, həm morfoloji, həm də leksik səviyyədə təzahür edə bilər.

Morfemika dilçiliyin morfemlər sistemini, sözlərin morphem quruluşunu və onların formalarını öyrənən bölməsidir. "Morphem" və morphemika terminlərinin müxtəlif təriflərinə təsadüf olunur. Məsələn, "Linqvistik ensiklopedik lüğət"də (1990) bu anlayışın aşağıdakı izahı verilmişdir: *"Morphemika – dilin morphem quruluşu, sözlərdə təcrid olunmuş morfemlərin məcmusudur və onların növləridir; morfemlərin növlərini və quruluşunu, onların bir-birinə və bütövlükdə sözə münasibətini öyrənən dilçiliyin bir sahəsidir. Morphemikanın əsas tədqiqat obyekti morfemlər, onların formal modifikasiyaları – morflar və onların xətti birləşmələridir"*¹⁵.

Beləliklə, morphem müstəqil forma və ya söz kimi, eləcə də daha mürəkkəb dil vahidlərinin bir hissəsi kimi mövcud ola bilən ən kiçik mənalı dil vahididir. Dildə morfemlər sözlərin leksik və qrammatik mənasının formalaşmasında, həmçinin söz yaradıcılığı prosesi ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsində əsas rol oynayır. Morfologiya morfemlər haqqında elm kimi onların quruluşunu, funksiyalarını və dildəki rolunu öyrənir. Morphem dilin struktur vahidi kimi əhəmiyyəti onun dilin digər səviyyələri, məsələn, fonologiya, sintaksis və semantika ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq qabiliyyəti ilə müəyyən edilir.

I fəslin "Morfoloji eksponensiyanın əsas prinsipləri, morfemlərin eksponent və semantik variativliyi anlayışı" adlanan II yarım fəslində morfemlərlə bağlı işlənən "eksponent" termininin izahı verilir. Latin dilindən tərcümədə eksponent "nümayəndə", eksponens

---

¹⁴Rainer, F. I nomi di qualità nel italiano contemporaneo. Wiener romanische Arbeiten, Bd. 16, Wien: –1983 – 444 s.

¹⁵Лингвистический энциклопедический словарь. Главный редактор. В. Н. Ярцева. – Москва: «Советская энциклопедия» –1990. – С. 683.– 313с.

"göstərmək; nümayiş etdirmək", eləcə də "sərginin iştirakçısı, orada nəşə sərgiləyən və ya nümayiş etdirən" mənasını verir. Linqvistik termin kimi, "eksponent" linqvistik işarənin səs və qrafik formasını ifadə edir. "Eksponent" anlayışını Y.S.Maslov çox uğurlu şəkildə şərh etmişdir: *"Bütün əlamətlər bəzən "işarə edən" adlanan, həssas şəkildə qəbul edilən "forma"ya malikdir, lakin biz bunu "işarənin eksponenti" adlandıracağıq. Nümunələrimizdə eksponentlər (semaforun qaldırılmış və ya endirilmiş qanadı, işıqforun qırmızı, yaşıl və ya sarı işığı, qalay parçasının üzərindəki bu və ya digər təsvir) vizual qavrayış üçün əlçatandır. Digər hallarda eksponent eşitmə (məsələn, telefonda - davamlı alçaq səs signalı, tez-tez yüksək səs signalı və s.), toxunma (korlar üçün şriftin hərfləri) ilə qəbul edilir; Prinsipcə, qoxu və dad duyğularını istifadə edən sistemlər mümkündür. Yeganə vacib olan odur ki, eksponent hansısa şəkildə insan qavrayışına (və ya onu əvəz edən maşının "qavrayışına") əlçatan olmalıdır, yəni eksponent maddi olmalıdır"*¹⁶.

Allomorfiya - prinsipcə verilmiş xüsusiyyət üçün ixtiyari olaraq çoxlu eksponentlərin ola biləcəyi fərziyyəsi ilə morfoloji nəzəriyyədən çıxarıla biləcək anlayışı əks etdirir. Qeyd edək ki, allomorf – (qədim yunan dilində ἄλλος "fərqli, başqa" + μορφή "görünüş, forma") morfemin müxtəlifliyi, məna eyni, lakin fonemik tərkibinə görə fərqlənən variantı ifadə edir. Suffiksallı allomorflar bir-birindən ancaq üslubi cəhətdən fərqlənir. Əgər morfem tək morfla təmsil olunursa, o morfi yeganə allomorf sayılır. Ümumiyyətlə, qəbul edilir ki, bəzi formantların allomorf kimi tanınması üçün iki şərt olmalıdır: 1) məna eyniliyi və 2) əlavə distribusiyaya münasibətləri.

Morfemin birgə mövcud variantları arasında semantik fərqlərin inkişafı tamamilə təbii, çünki ifadə baxımından fərqliliklər məzmun baxımından fərqliliyə səbəb olur. Qeyri-standart allomorfiya ideyası amerikalı təsviri dilçilik nümayəndələrinin əsərlərində də özünə dəstək tapır. Morfemin identifikasiyası, morfemin həddləri, allomorf ilə müstəqil morfem arasında fərq

---

¹⁶Маслов, Ю.С. Введение в языкознание/Ю.С.Маслов.—Москва.: Высшая школа, —1975, — С. 272. — 24с.

problemləri allomorfiyaya dair ən erkən əsərlərdə – 1940-cı illərdə Y. Nayda, Z. Harris və Ç. Hockettin çoxsaylı əsərlərində fəal şəkildə müzakirə edilmişdir¹⁷.

Diqqəti cəlb edən digər məsələ sintaqmatik sıfır eksponensiyası ilə bağlıdır. Sıfır affiksləri adlandırılan sintaqmatik sıfır eksponasiyası nəzəri morfolojiyada ideoloji cəhətdən ən çox müzakirə olunan məqamlardan biri kimi diqqət çəkiir. Mövzu qismən terminoloji qarışıqlıqla bağlıdır. Xüsusilə, sıfır affikslərinin morfoloji, fonoloji və ya fonetik səviyyədə boş elementlər kimi nəzərdə tutulması çox vaxt qeyri-müəyyən olaraq qalır. Beləliklə, affiks fonoloji məzmunu malik ola bilər, lakin fonetik cəhətdən boş ola bilər. Qəzənfər Kazımovun qeyd etdiyi kimi, *“Bəzən sözdə qrammatik məna ifadə edilir, lakin morfeim işlənmir. Məsələn, sən gəl – cümləsində ikinci şəxsin, uşaq gülür – cümləsində üçüncü şəxsin təkini bildirən şəxs şəkilçisi olmasa da, cümlələrin xəbərinin II və III şəxsin təkində olduğu bilinir. Bu tip morfeimlərə sıfır morfeim deyilir”*¹⁸.

Sırf semantik funksiyalara nümunə olaraq, qrammatik morfeimlərin “çoxluq”, “gücləndirilmiş keyfiyyət dərəcəsi”, “üstünlük”, “eyni zamanlılıq”, “danışanın münasibəti”, “səbəb”, “məqsəd” və s. kimi mənalarını göstərmək olar.

Hesab edirik ki, *“variantlılıq ümumiyyətlə dilin, ... hər hansı inkişaf dövründə təbii haldır”*¹⁹. Söz yaradıcılığı sahəsində variantlılıq, eləcə də morfeim variantları məsələsi dilçilikdə mübahisəlidir. Bəzi alimlər²⁰ söz əmələ gətirmə variantlarını

---

¹⁷ Nida, E. The identification of morphemes // Language. Vol. 24, No. 4. (Oct. - Dec., 1948), – pp. 414-441 – s.428; Harris, Z.S. Morpheme alternants in linguistic analysis // Language. Vol. 18, No. 3 (Jul. - Sep., 1942), – pp. 169-180; Hockett, C.F. Problems of morphemic analysis // Language. Vol. 23, No. 4 (Oct. - Dec., 1947), – pp. 321-343.

¹⁸ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya / Q.Ş. Kazımov. – Bakı: – «Nurlan», –2010, – 400 s. – s.27.

¹⁹ Даниленко, В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М.: Наука, – 1977. – С 246.– 96 с.

²⁰ Смирницкий, А. И. Лексикология английского языка / А. И. Смирницкий. – М.: Изд. лит. на иностр. яз., – 1956. – 260 с.; Гущина, Л. Н. К вопросу об аффиксоидах // Журнал Гродненского государственного медицинского

(morfoloji, fonetik, sintaktik və s. ilə yanaşı) dilin obyektiv reallığı hesab edirlər.

Formal variantlar dil sistemində yalnız onların funksional fərqi şərti ilə qorunub saxlanılır. Affiks variantlarının sinonim affikslərdən fərqləndirilməsi məsələsi də aktual problemlərdəndir.

Bu fəsilə tədqiqata cəlb olunan digər məsələ affiksoid hadisəsidir. Dil sistemində sosial amillərin yaratdığı dinamik hadisələr müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Söz yaradıcılığı bu baxımdan istisna deyil, əksinə, bu cür dəyişikliklərə daha açıqdır. Kök və şəkilçi morfemlərin müxtəlif birləşmələri vasitəsilə təzahür edən törəmə həm də bir proses kimi keçid hadisələrinin yaranmasına şərait yaradır.

Dil hadisələrinin bir-birinə keçidi dilin inkişafının sistemli şəkildə baş verdiyini, keçid hadisəsinin yalnız dilin bir səviyyəsi çərçivəsində deyil, həm də onun bütün səviyyələrində baş verdiyini müəyyən etməyə imkan verir. Lakin məzmun keçidini əhatə edən semantik keçid və funksional-semantik keçid məsələləri araşdırılmamış qalır.

Dil daim dəyişən bir quruluşdur. Başlıca sözyaratma formaları isə bunlardır: affiksasiya, birləşmə, konversiya və abbreviatura.

Affiksasiya prefiks və ya şəkilçi əlavə etməklə yeni sözlərin əmələ gəlməsi üsuludur, əlavə edildikdə bir çox hallarda nitq hissəsini dəyişir. Affiksasiya yolu ilə yaranan törəmə sözlər söz əmələ gətirmə qaydasının bir və ya bir neçə tətbiqinin nəticəsi ola bilər. Kökləri sadə əsaslar üzərində qurulan və tək törəmə affiksin işlədilməsi ilə əmələ gələn törəmə sözlər birinci dərəcəli törəmə kimi xarakterizə olunur. Yeni söz yaradılmasının iki ardıcıl mərhələsi ilə əmələ gələn törəmə sözlər ikinci dərəcəli törəmə dərəcəsinə malikdir.

университета. - 2003. No 2. - С. 19–24; Лемов, А. В. Система, структура и функционирование научного термина (на материале русской лингвистической терминологии) / А. В. Лемов. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, –2000. – 192 с.

Çox sayda şəkilçi və prefiks törəmələrinin öyrənilməsi onların arasında əhəmiyyətli fərqlərin aşkar edilməsi və xüsusi qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi üçün şərait yaradır. Məsələn, tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, müasir ingilis dilində şəkilçi, əsasən, isim və sifətlərin əmələ gəlməsi üçün, prefiks isə feilin əmələ gəlməsi üçün xarakterikdir. Fərqlilik həm də şəkilçi və prefiksin semantik strukturunda müxtəlif məna tiplərinin oynadığı rola əsaslanır. Nitq hissəsinin mənası şəkilçilərdə prefikslərə nisbətən daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə, prefiks nitqin bir hissəsi ilə məhdudlaşa bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, əsasla sıx əlaqədə olan şəkilçi, bir qayda olaraq, semantik cəhətdən daha müstəqil olan prefiksə nisbətən müstəqilliyini daha az saxlayaraq birləşmə əmələ gətirir.

Prefiksasiya prefikslərdən istifadə edərək sözlərin yaradılmasıdır. Hazırda linqvistik ədəbiyyatda möhkəm kök salmış prefiks termininin şərh müəyyən təkamül yolu keçmişdir. Məsələn, son vaxtlara qədər dilçilər prefiksi ifadənin bir hissəsi hesab edirdilər. Prefikslərin şəkilçilərə nisbətən daha böyük semantik müstəqilliyi dilçilərin mürəkkəb sözün birinci komponenti ilə prefiksləri eyniləşdirməsinə səbəb olmuşdur. Hazırda əksər alimlər prefiksləri həm kök morfemlərdən, həm də qeyri-törəmə morfemlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən törəmə affikslər hesab edərək prefiksasiyanı söz yaradıcılığının tərkib hissəsi hesab edirlər. Sözlərin ilk tərkib hissələri kimi çıxış edən ayrı-ayrı morfem qruplarının funksional vəziyyətinin şərh ilə bağlı fikirlər bəzən müxtəlif olur. Adətən konkret nitq hissəsinin paradiqması ilə daha sıx əlaqəli olan şəkilçidən fərqli olaraq, prefiks daha neytral hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, linqvistik ədəbiyyatda törəmə şəkilçilər həmişə ad yaradan, sifət yaradan və s. kimi təsnif olunur, prefikslər isə fərqli şəkildə şərh olunur. Bu fərqlər müxtəlif dillərlə bağlı tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

Müxtəlif struktura malik dillərin müqayisəli tədqiqi dilçilikdə yalnız XX əsrin ortalarında fərqli dillərin tipologiyası haqqında biliklərin toplanması nəticəsində formalaşan mərkəzi istiqamətlərdən biridir. Bu istiqamətin inkişafı söz yaradıcılığı sahəsində də yeni fikirlərin meydana çıxması ilə səciyyələnir.

II fəsil “Azərbaycan və italyan dillərində affiksəl morfemlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri” adlanır. “Affiksəl morfemlərin dil tipologiyası baxımından səciyyəvi” başlıqlı I yarımfəsildə dil tipologiyası baxımından affiksəl morfemlərin işləkliyində müşahidə olunan xüsusiyyətlər təhlil olunur. Qohum olmayan dillərə müqayisənin tətbiqi ideyasını V.A. Boqoroditski “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası kursu”nda irəli sürmüşdür. *“Müqayisə yalnız genetik və ya dillərin əlaqəsinə əsaslanmaqla deyil, həm də analogi ola bilər, yəni qohum olmayan dillərdə oxşar hadisələri müqayisə etmək mümkündür”*²¹.

Beləliklə, dillərin müqayisəli tipoloji tədqiqinin mahiyyəti müqayisə edilən dillərin dil strukturunda ən xarakterik oxşarlıq və fərqləri müəyyən etməkdən ibarətdir. Müxtəlif strukturlara malik dillərin təhlili əsasında söz əmələ gəlməsinin ümumi nəzəriyyəsinin yaradılması da həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Affiksasiya - söz əmələ gətirmə üsulu kimi - həm italyan, həm də Azərbaycan dillərində ən qədim üsullardan biridir. Söz əmələ gətirmənin şəkilçi üsulu dilin hər hansı maddi vahidlərindən yeni sözlər yaratmaqla onların arasında söz əmələ gətirmə əlaqəsi yaradaraq yeni sözlər əmələ gətirən texnika, üsuldur.

Hər iki dildə müxtəlif quruluşa malik olan şəkilçi, şübhəsiz ki, söz istehsalının ən məhsuldar və sabit üsuludur. Şəkilçi nəinki yeni söz yaradır, həm də müvafiq nitq hissəsini müəyyən edir, bəzi hallarda onun qrammatik dəyişikliklərinin xarakterini dəqiqləşdirir. Söz əmələ gəlməsinin digər üsullarına nisbətən şəkilçi vasitəsilə söz yaratma morfologiya ilə daha sıx bağlıdır. O, lüğət və morfologiya arasında vasitəçi əlaqə rolunu - tənzimləyici rolunu oynayır.

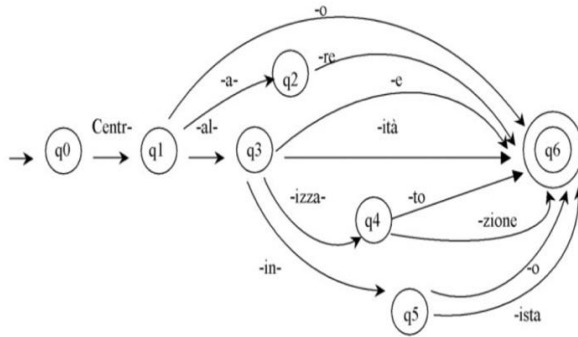
II fəslin II yarımfəslə “Azərbaycan və italyan dillərində affiksəl morfemlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri” adlanır. morfemlərin məna tutumu ilə bağlı bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Linqvistik ədəbiyyatda bu vahidləri sırf birləşdirici qrammatik elementlər hesab etməkdən tutmuş, onların leksik müstəqilliyini və özünəməxsus

---

²¹ Богородицкий, В.А. Курс сравнительной грамматики индоевропейских языков/В.А.Богородицкий.–Казань: [Б. и.], – 1890-1907.– с.203.

semantik quruluşunu tanımağa qədər iddialara təsadüf etmək olar. Morfemlərin semantik və funksional xüsusiyyətləri ilə bağlı fərqli məqamlar müxtəlif dillərin morphem strukturunun müqayisəli tədqiqi zamanı daha aydın görünür. Bu hal Azərbaycan və italyan dillərində morphemlərin təhlili zamanı da özünü göstərir.

Onu da qeyd etmək istəyirik ki, derivativ semantikanın tədqiqi hərtərəfli olmaqdan uzaqdır. Daha incə və əhatəli təhlil nəticədə affiksial birləşmələrin izlədiyi semantik yolların daha dərinədən başa düşülməsinə gətirib çıxara bilər. Vizual olaraq italyan dilində sözün şəkilçilərlə işlənmə imkanlarını izləmək üçün “centro” (mərkəz) sözünün derivativ imkanlarını nəzərdən keçirək:

Centr-o (mərkəz): al centro (mərkəzə), centrale (mərkəz), centralita` (mərkəzlik), centralizzato (mərkəzləşdirilmiş), centralizzazione(mərkəzləşdirmə), centralino (kommutator), centralinista (kommutator operatoru).

İtalyan dilində feillər zaman, şəxs və kəmiyyət baxımından təsriflənir. Məsələn, indiki zamanda parlare (danışmaq) parlo (mən danışırım), parli (sən danışırısan), parla (o danışır). İsimlər və sifətlər cins (kişi və ya qadın) və say (tək və ya cəm) bildirmək üçün fleksiya olunur. Məsələn, amico (dost) cəm halında amici (dostlar) olur. İtalyan dili zəngin törəmə morfologiyasına malikdir, tez-tez yeni sözlər yaratmaq üçün prefiks və şəkilçilərdən istifadə olunur. Məsələn, bella (gözəl) bellezza (güzəllik) ola bilər.

İtalyan və Azərbaycan dillərinin müqayisəli morfoloji tipologiyası hər bir dilin qrammatik münasibətləri necə idarə etməsində əhəmiyyətli fərqləri göstərir. Latin kökləri olan italyan dili, xüsusilə feillər, isimlər və sifətlər üçün sözlər arasındakı fleksiyaya əsaslanır. Bundan fərqli olaraq, Azərbaycan dilində mürəkkəb mənaları, o cümlədən zaman, hal və kəmiyyəti çatdırmaq üçün köklərə şəkilçilər əlavə edilərək aqlütinasiyadan istifadə edilir. Bu fərqlərə baxmayaraq, hər iki dil öz linqvistik kimliklərinin mərkəzi olan zəngin morfoloji strukturları nümayiş etdirir.

II fəslin III yarımfəslə "Azərbaycan və italyan dillərində müxtəlif nitq hissələri - isim, sifət, zərf və feillərlə işlənən affikslərin təhlili" adlanır. Söz yaradıcılığı prosesində affiksəl morfemlərin rolu dedikdə affikslərin (prefikslər, şəkilçilər, əlavələr və sirkfikslər) kök və ya söz əsası ilə birləşərək fərqli sözlər əmələ gətirdiyi zaman forma və funksiya baxımından müxtəlif ola bilməsi nəzərdə tutulur. Bu dəyişkənliyə bir neçə amil, o cümlədən fonoloji, morfoloji, sintaktik və semantik şərtlər təsir edə bilər. Müqayisə olunan hər iki dil (italyan və Azərbaycan dilləri) yeni sözlər yaratmaq, qrammatik əlaqələri qeyd etmək və mənaları dəyişmək üçün affiksəl morfemlərdən geniş şəkildə istifadə edir, lakin fərqli tipologiyaya malik olduğundan bunu fərqli üsullarla həyata keçirir.

İtalyan dilində affiksəl morfemlərin köməyi ilə isim yaradıcılığı xüsusi məhsuldarlığı və zənginliyi ilə diqqət çəkir.

İtalyan dilində isim yaranan şəkilçilərdən ən çox yayılmış olanlardan biri kişi və qadın cinsini ifadə etmək üçün işlədilən morfemdir: kişi cinsli isimlər -o, qadın cinsli isimlər isə -a ilə bitir: la donna – qadın, la bambina – qız, un libro – kitab, il bambino – uşaq.

Bir çox isimlər (adətən -ante, ente, -ese, -ista, -ega şəkilçisi olanlar) hər iki cins üçün eyni formaya malikdir. Bu halda artiklcinsigöstərir: *il/la cantante* – müğənni, *il/la giornalista* – jurnalist.

Aşağıdakı şəkilçilər isimlərin yaranmasında çox məhsuldardır:

	-aggio:	<i>blindare</i>
(zirehləmək)	<i>blindaggio</i> (zireh),	<i>lavare</i> (yumaq)- <i>lavaggio</i> (yuma prosesi),
	<i>gonfiare</i> (üfürüb şişirtmək)- <i>gonfiaggio</i>	(infilyasiya)
	<i>,montare</i> (montaj etmək)- <i>montaggio</i> (montaj)və s.;	

İtalyan dilində affikslərlə isim yaradıcılığında diqqət çəkən maraqlı məqam dil situasiyasında canlı prosesin əks olunduğu məqamlardan biri kimi, əslində sifət düzəldən -issimo/-issima suffiksi ilə bağlıdır. Xüsusi işləkliyi ilə diqqət çəkən şəkilçilərdən olan və sifətin üstünlük dərəcəsini düzəltmək üçün istifadə olunan -issimo/-issima suffiksi Məsələn: *bella* (gözəl) - *bellissima* (çox gözəl); *grande* (böyük) – *grandissimo/a* (ən böyük, çox böyük) və s.) müasir dövrdə reklam, idman, televiziya və radio verilişlərinin dilində geniş istifadə olunur: *canzonissima* (çox yaxşı mahnı - mahnılardan bəhs edən musiqili veriliş), *campionissimo* (çempion), *finalissima* (möhtəşəm final), *caseissima* (evcil, evə bağlı) və s.

İtalyan dilində şəkilçi morfemlər kifayət qədər inkişaf etmişdir və müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq tətbiq olunur.

İtalyan dilində sifətlərin cəm hallarının əmələ gəlməsi (Formazione del plurale degli aggettivi) maraqlı doğuran məqamlardandır. Sonu -co, -ro, -ca, -qa ilə bitən sifətlər cəmdə -chi, -ghi, -che, -ghe sonluqlarını qəbul edir: *bianco* — *bianchi*, *bianca* — *bianche*.

Qeyd etmək lazımdır ki, italyan dilində ən məhsuldar söz yaradıcılığı sifətlə bağlıdır. Denominal sözyaratma sıraları italyan dilində də məhsuldardır, xüsusən də canlı obyektləri və şəxs adlarını ifadə edərsə.

Morfem dil üçün emosional və ekspressiv imkanların aktual və mühüm potensialını özündə birləşdirir. Sifətlər isimlərdən -oso, daha az halda -eo, -ivo, -ile, -ale şəkilçilərindən istifadə etməklə düzəlir: *polveroso* (tozlu); *bronzeo* – *bürüncü*; *estivo* – *yay üçün*; *cordiale* – *mehriban*.

İtalyan dilində feillərin üç təsnif forması var, hər birinin öz sonluğu mövcuddur:

I. -are; (*Lavorare* – *işləmək*)

II. -ere; (*Prendere* – *götürmək*)

III. -ire; (*Partire* - *yoladüşmək*)

Bir sıra şəkilçiləri isimlərdən və ya sifətlərdən feilyaratmaq üçün istifadə olunur: -are / -ire / -ere (ümumi feil sonları,

həmişə törəmə hesab edilmir, lakin feiləmələgəlməsində əsasdır): *Amare* (sevmək) "*amore*"dan (sevgi), *educare* (təhsil vermək) "*educazione*" (təhsil), *creare* (yaratmaq) "*creazione*" dan (yaratmaq).

-*aggiare* *aggiare* - *icciare* (təkrar və ya intensivliyi göstərir) - isimlərdən fel yaradır: *bisticciare* (mübahisə etmək) "*bisticcio*"dan (mübahisə),: *guerra* (müharibə) - *guerreggiare* (kiminləsə dava etmək. müharibə etmək), *amore* (sevgi) - *amoreggiare* (flört etmək), və s.

II fəslin IV yarım fəslə "İtalyan dilində işlənən diminutiv affikslər" adlanır. Subyektiv qiymətləndirmə şəkilçiləri italyan dilində ən çox rast gəlinən üslubi vasitələrdən biridir. Onların köməyi ilə duyğuları ifadə etmək mümkündür və buna görə də bu şəkilçilər emosional ifadəli şəkilçilər adlanır. İsimlərə, sifətlərə və zərflərə əlavə olunduqda bu şəkilçilər müvafiq emosional və ifadəli rəngli formalar əmələ gətirir və beləliklə, danışanın ünsiyyət predmetinə, onun keyfiyyətinə və ya xüsusiyyətinə münasibətini bildirir. Ən çox rast gəlinən şəkilçilər bunlardır: -ino/-ano, -etto/-etta: *strada* (küçə) – *stradina/stradetta* (kiçik küçə). İsimlər hərəkətli şəkilçilərlə bərabər işlənə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra dillərdə olduğu kimi, italyan dilində də qüvvətləndirici (*accrescitivi*), kiçiltmə və əzizləmə məzmunlu (*diminutivi* *vezzeggiativi*) və alçaldıcı (*peggiorativi* və ya *dispregiativi*) şəkilçilər var. Müşahidələr göstərir ki, italyan dilində belə şəkilçilər bir çox dillərə (məsələn, rus dilinə - B.Ə.), eləcə də Azərbaycan dilinə nisbətən daha çoxdur. Qoşulduğu nitq hissələri baxımından da şəkilçilərin işlənməsində fərqli məqamlar müşahidə olunur.

III fəsil "İtalyan və Azərbaycan dillərində affiks morfemlərin konseptual və tətbiqi baxımdan təhlili" adlanır. "Affiks morfemlərin törədicilik xüsusiyyətləri generativ qrammatika müstəvisində" adlanan I yarım fəsildə affiks morfemlərin dil sisteminə fəallığı generativ qrammatika prizmasından nəzərdən keçirilir. Generativ qrammatika müstəvisində söz yaradıcılığı prosesini, xüsusilə, affiks morfemlərin törədicilik imkanlarını nəzərdən keçirərkən, affiks morfemlərin eksponent vahid kimi artım xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

“Affiksial morfemlərin funksionallığının koqnitiv əsasları” adlanan II yarımfəsildə morfoloji kateqoriya və formaları konseptual səviyyədə, onların əsasında duran idrak prosesləri kontekstində dərk etmək zərurətindən bəhs olunur. Koqnitiv nöqteyi-nəzərdən affikslərin funksiya baxımından necə dəyişdiyini də öyrənmək olar. Bəzi morfemlər (məsələn, zaman kateqoriyaları) daha çox proqnozlaşdırıla bilən formaları saxlamağa meyllidirlər, çünki onlar zaman və ya ədəd kimi konseptual fərqlərlə birbaşa əlaqəli olan qrammatik əlaqələri ifadə edirlər.

İtalyan dilində müxtəlif canlıların davranış xüsusiyyətlərini əks etdirən məzmun əsasında affiksial morfemlərin köməyi ilə sözyaratma bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Bu tipli törəmə isimləri yaratmaq üçün istifadə olunan şəkilçilər, əsasən, aşağıdakılardır: -mento, -ata, -tore, -eccio, -ino/ina, -one, -aio, -etto, -olume, -eria.

Bu qisimdən ən məhsuldar şəkilçilərdən biri olan -aio həm yaşayış mühitini, həm də çoxluğu adlandıran sözləri yaratmaq üçün istifadə olunur, ilk növbədə bəzi heyvanların adlarından yeni söz əmələ gəlməsində iştirak edir: *cimiciaio* (böcək yuvası), *formicaio* (qarışqa yuvası), *formicolaio* (qarışqa yuvası), *moscaio* (milçək sürüsü), *pulciaio* (birə yuvası), *vespaiost* (waspaiost).

Moscaio (milçək sürüsü) metaforasının nümunəsindən istifadə edərək söz əmələ gəlməsi və semantik törəmə mərhələlərini nəzərdən keçirək. Bu sözün məhsuldar bazası mosca (uçmaq) sözüdür ki, buradan moscaio (milçək dolu yer) nominasiyası formalaşır. Sonra, "böyük miqdar", "sürətli hərəkət", "zəhlətökən uğultu" konnotasiyası əsasında nominasiyanın metaforik baxımdan yenidən nəzərdən keçirilməsi baş verir - moscaio "*tələskən, tələş və çaşqınlıq yaradan bir qrup adam*" məcazi metaforası meydana çıxır²². Leksemin növbəti inkişaf mərhələsini "xaotik hərəkət", "zəhlətökən vızılı" və assosiativ şəkildə yaranan "narahatlıq"²³ və "güclü narahatlıq" mənalı metaforanın formalaşması təşkil edir.

---

²²Dizionario Italiano Sabatini Coletti. – Milano: –2005. –3104 p.–p.1603.

²³Zingarelli, N. Vocabolario della lingua italiana / N.Zingarelli. –Bologna: – 2007. - 2304 p. - p.1181

III fəslin III yarım fəslə "Affiksə morfoloqiyə metalingvistik və psixolinqvistik yanaşma" adlanır. Digər dil səviyyələrində olduğu kimi, qrammatik səviyyədə də bir çox məqamların aydınlaşmasında metalingvistik yanaşma xüsusi rola malikdir. Affikslərin metalingvistik rolu, dilin və kommunikasiya prosesinin dərin təhlilinə imkan verən mühüm bir aspektdir. Affikslərin linqvokoqnitiv xüsusiyyətləri, dilin strukturunun yalnız sintaktik və morfoloji deyil, həm də koqnitiv və mədəni aspektlərinin necə əlaqələndiyini göstərir. Bu, dilin həm sadə, həm də mürəkkəb aspektlərinin insanların düşünmə və təfəkkürlə necə uyğunlaşdığını anlamağa kömək edir.

Affikslərin metalingvistik rolu aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir:

- Sözlərin mənasının dəyişdirilməsi: Affikslər, sözlə ümumi mənadan xüsusi və ya fərqli bir mənaya yönəldə bilər. Məsələn, "-çisi" affiksi, "döyür" sözlə əlavə edilərək "döyürçisi"yə çevrilə bilər ki, bu da peşə və ya fəaliyyət sahəsi ilə əlaqədar müəyyən bir sosial qrup haqqında informasiya verir.
- Qrammatik funksiyaların ifadəsi: Affikslər, bir sözlə qrammatik kateqoriyasını dəyişdirir. Məsələn, şəxs və zaman göstəriciləri və ya hal şəkilçiləri affikslərlə ifadə olunur. Bu, dilin metalingvistik funksiyalarını formalaşdıraraq danışanın hansı şəxs, zaman və vəziyyəti ifadə etdiyini göstərir.
- Dil haqqında məlumat vermə: Affikslər dilin strukturu ilə bağlı məlumatı əks etdirir və dilin quruluşunu başa düşməyə kömək edir. Məsələn, "-lıq" affiksi, bir obyektin və ya xüsusiyyətin məhz bir şeyə aid olduğunu bildirən metalingvistik bir funksiyayı yerinə yetirir (məsələn, "dostluq" – dost olma halı).
- Söz formaları ilə əlaqəli mənə və ya müəyyən məqamların ifadəsi: Affikslər həm də dilin necə istifadə olunduğunu və bir sözlə hansı cür istifadə edilə biləcəyini göstərir. Məsələn, keçmiş zaman affiksi bir fəaliyyətin artıq tamamlandığını, amma indi də danışılan zamanla əlaqəli olduğunu göstərə bilər.

- Sosial və mədəni kontekstin göstərilməsi: Bəzi affikslər yalnız müəyyən bir coğrafi və ya sosial kontekstdə işlənir və beləliklə, dilin sosial tərəfini və mədəni kodlarını açıqlayır. Məsələn, bir bölgəyə məxsus affiksin əlavə edilməsi həmin dilin yerli və ya qeyri-rəsmi formasını nümayiş etdirə bilər.
- Mənanın dəyişdirilməsi. Mənanı dəyişmək üçün əsas sözlərə affikslər (prefikslər, şəkilçilər, infikslər) əlavə edilir. Onlar zaman, şəxs və ya digər qrammatik xüsusiyyətləri ifadə edə bilər, lakin sözlərin kontekstdə necə işlədiyini aydınlaşdırmaqla metalingvistik əhəmiyyət daşıyır. Affiksin əlavə edilməsi danışan və ya dinləyiciyə sözün daha yüksək abstraksiya səviyyəsində şərh edilməsinə kömək edir.
- Söz siniflərinin yaradılması. Törəmə affikslər əsas sözün söz sinfini dəyişir, çox vaxt onu fərqli qrammatik kateqoriyaya çevirir, məsələn, feli ismə və ya sifəti zərfə çevirir. Bu metalingvistik transformasiya cümlə və ya diskurs daxilində sözləri təsnif etməyə kömək edir.
- Nominallaşdırma. Bəzi affikslər feillərdən və ya sifətlərdən isimlər yaradır. Feilin və ya sifətin ismə çevrilməsi sözün sintaktik və semantik rolunu dəyişir, hərəkət və ya keyfiyyətdən anlayışa keçidə işarə edir.
- Əlaqələrin və asılılıqların göstərilməsi. Əsasən say, hal və ya zaman kimi qrammatik məqsədlərə xidmət etməklə yanaşı, flektiv dillərdə affikslər də cümlədəki sözlər arasındakı əlaqələri göstərməklə metalingvistik cəhətdən müəyyənliyə kömək edir.
- Məna nüanslarının çatdırılması. Məna dəqiqliyi: Bəzi affikslər incə məna çalarlarını çatdırır, nətiqlərə daha dəqiq və nüanslı ünsiyyət yaratmağa kömək edir, onlara daha dərin səviyyədə fərqlər qoymağa imkan verir.

III fəslin IV yarım fəslə "Affiks morfemlərin tətbiqi problemləri" adlanır. "Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2025-ci il tarixli Sərəncamı Azərbaycan Respublikasında süni intellektin inkişafını

sürətləndirmək, bu sahədə tədqiqatların aparılmasını təşviq etmək, süni intellekt üzrə informasiya texnologiyalarının və onların idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini, infrastrukturunun əlçatanlığını təmin etmək, habelə ixtisaslı kadr potensialını gücləndirmək məqsədi daşıyır. Affiksəl morfemlər mənbə və hədəf dillərdə sözlərin sintaktik və semantik quruluşuna təsir göstərdiyi üçün maşın tərcüməsi prosesində həlledici rol oynayır.

Bəzi maşın tərcüməsi sistemləri mürəkkəbliyi azaltmaq üçün morfologiyanı sadələşdirməyə və ya normallaşdırmağa çalışır, lakin bu, məna nüansının itirilməsinə səbəb ola bilər. Bu itkilərin qarşısını almaq və daha təbii və dəqiq tərcümələri təmin etmək üçün affiksləri daha dəqiq ifadə etmək vacibdir.

Morfemlərin maşın tərcüməsi ilə bağlı məsələnin araşdırılması və tətbiqi istiqamətdə fəaliyyət aktualdır, çünki affikslər sözlərin həm mənasına, həm də qrammatik quruluşuna təsir göstərir. Onların müxtəlif dillərdə düzgün ifadə olunması dəqiq və təbii tərcümələr hazırlamaq üçün zəruridir.

Beləliklə, affiksəl morfemlərin maşın tərcüməsi üçün xüsusi şəkildə qruplaşdırılaraq kodlaşdırılması, xüsusən fərqli tipologiyaya mənsub dillərlə işləyərkən mürəkkəb və vacib məsələdir. Mümkün qədər yüksək dəqiqliyə malik tərcüməyə nail olmaq üçün MT sistemləri affiksləri müvafiq şəkildə tanımaq, bölmək və tərcümə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Maşın öyrənməsi və təbii dilin emalı sahəsindəki irəliləyişlər MT sistemlərinin affiksəl morfemləri ifadə etmə üsulunu yaxşılaşdırmağa imkan verir, lakin xüsusilə müxtəlif morfoloji strukturları olan dillərdə bu tipli problemlər qalmaqdadır.

Tədqiqat işində əldə olunmuş nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Affiksəl morfemlər dilin mühüm struktur vahidi kimi, sözün əmələ gəlməsi və dəyişməsi prosesində mərkəzi rol oynayır. Onlar həm də dilin digər səviyyələri, məsələn, fonologiya, sintaksis və semantika ilə sıx əlaqədə olduğundan,

funksiyalarına leksik, qrammatik, sözyaratma və sintaktik istiqamətlər daxildir.

2. Müqayisə olunan dillər (italyan və azərbaycan dili) müxtəlif morfo-tipoloji sistemlərə aid olduğundan affiksəl morfemlərin işlənmə xüsusiyyətlərində həm universal, həm də səciyyəvi fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunur.
3. Hər iki dildə affikslər həm sözün mənasını, həm də onun kateqoriyasını dəyişə bilər, sözü bir nitq hissəsindən digərinə, məsələn, isimdən feilə, sifətə və ya zərfə çevirə bilər. Bu, dildə məhsuldarlığa imkan verir, çoxlu sayda yeni söz və formalar yaradır.
4. Prefikslərin istifadəsi baxımından italyan dilində Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha çox müxtəliflik və zənginlik var, bu prefikslər müəyyən xüsusi funksiyalar üçün istifadə olunur (məsələn, ziddiyyət və ya istiqaməti bildirmək üçün).
5. Azərbaycan dili italyan dilinə nisbətən ayrı-ayrı sözlər və ya konstruksiyalarla işlənən zaman, aspekt, hal və sahiblik kimi qrammatik markerlər üçün daha çox şəkilçilərə əsaslanır. İtalyan dili söz yaratmaq üçün şəkilçilərdən istifadə edir, lakin fərqli qrammatik sistemə malikdir. Azərbaycan dilində söz kökünü dəyişmək üçün ardıcılıqla bağlanan geniş şəkilçi ehtiyatından istifadə olunur. İtalyan dili flektiv dil olduğundan, burada affikslər bir şəkilçidə çoxlu mənaları (məsələn, zaman, şəxs, nömrə) birləşdirə bilər.
6. İtalyan dilində qüvvətləndirici (accrescitivi), kiçiltmə və əzizləmə məzmunlu (diminutivi vezzeggiativi) və alçaldıcı (peggiorativi və ya dispregiativi) şəkilçilər işləkliyi ilə diqqət çəkir. Müşahidələr göstərir ki, italyan dilində belə şəkilçilər bir çox dillərə (məsələn, rus dilinə - B.Ə.), eləcə də Azərbaycan dilinə nisbətən daha çoxdur.
7. Koqnitiv aspektdən yanaşdıqda affiksəl morfemlərin dəyişkənliyi konseptuallaşdırma, analogiya və təcəssüm olunmuş təcrübə də daxil olmaqla, insan idrakı ilə sıx bağlıdır. Affiksəl morfemlərin mənə və formaları həm universal idrak prosesləri, həm də dilə xas konvensiyalarla formalaşır. Konseptual metafor, zehni təsvir və təsnifatın

dinamik qarşılıqlı təsiri affiksəl morfemlərin işləkliyində zəngin dəyişkənliyə gətirib çıxarır ki, bu da dilin çevikliyini və yaradıcı təbiətini əks etdirir.

8. Affiksəl morfemlərin dilin tətbiqi ilə bağlı sahələrdə perspektivi nəzərə alınmalıdır, maşın tərcüməsi üçün xüsusi şəkildə qruplaşdırılaraq kodlaşdırılması, xüsusən fərqli tipologiyaya mənsub dillərlə işləyərkən mürəkkəb və vacib məsələdir. Mümkün qədər yüksək dəqiqliyə malik tərcüməyə nail olmaq üçün MT sistemləri affiksləri müvafiq şəkildə tanımaq, bölmək və tərcümə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı tezis və məqalələrdə əks olunmuşdur.

1. Azərbaycan və italyan dillərində isim düzəldən şəkilçilər // Terminologiya məsələləri, – Bakı: – 2010. – s.43-49.
2. İtalyan və Azərbaycan dillərində işlənən zərflərin müqayisəli təsnifatı və işlənmə xüsusiyyətləri // ADU, Elmi xəbərlər, – Bakı: – 2010. – s.72-77.
3. Azərbaycan və italyan dillərində işlənən sayların yaranma yolları və xüsusiyyətləri // ADU, Elmi xəbərlər, – Bakı: – 2011. – s.122- 126.
4. Имена прилагательные, образованные морфологическим способом в Азербайджанском и итальянском языках и их особенности // Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований. Международная научно-практическая конференция. – Москва: – МГУ им. М.В.Ломоносова. –25-26 март 2011. – стр.109 -115.
5. İtalyan dilində söz yaradıcılığı // ADU, “Dil və mədəniyyət” Respublika elmi-praktik konfransı. – Bakı: –8-9 oktyabr. – 2015.– s.109 -111.
6. İtalyan dilində feillərin əmələ gəlməsində prefikslərin rolu // ADU və Təhsil nazirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə keçirilmiş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” elmi-praktik konfransı. – Bakı: – 5-6 may. – 2016. – s.28 -30.

7. Azərbaycan və italyan dillərində leksik üsulla sözlərin əmələ gəlməsinin əsas xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. – Bakı: – 2022. – s.112-117.
8. Azərbaycan və italyan dillərində söz yaradıcılığının oxşar və fərqli cəhətləri // Heydər Əliyev -100. “Heydər Əliyevin dil siyasəti və ana dilinin müasir problemləri” Respublika elmi konfransı. – Bakı: – 12 iyul 2023. – s.170-173.
9. Azərbaycan və italyan dillərinin söz yaradıcılığı prosesində mürəkkəb sözlərin rolu // – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dilçilik araşdırmaları. – Bakı: – 2023. – s.127-135.
10. Azərbaycan dilində morfem anlayışının yaranması və tarixi təşəkkülü // Dilçilik araşdırmaları. – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. –Bakı: – 2024. – s.52-56.
11. Azərbaycan və italyan dillərində peşə bildirən sözlərin yaranmasında şəkilçilərin (affikslərin) rolu // Filologiya məsələləri. – Bakı: – 2024. – s.338-342.
12. Когнитивные основы функциональности аффиксальных морфем // Международный Научно-Практический журнал. Endless Lightin Science. –Астана:Казахстан. – 28 февраля 2025. – стр.132-136.
13. Conceptual features of the variability of affixal morphemes // 11.International Paris Sosial Sciences and Humanities Congress. – Paris: – February 5-9 2025. – p.214.
14. Features of the Metalinguistic Approach to Affixal Morphemes // Traectoria Nauki International Electronic Scientific Journal. – Ukraine: – 2025. Vol.11 №5. – p.8001-8005.
15. Переходность, вариативность и концептуальные признаки аффиксальных морфем // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Филологические науки. Том 2. № 92 (2025). – Казахский национальный педагогический университет имени Абая. – С.5-13.
16. Affixal morfemlərin tətbiqi problemləri // Filologiya məsələləri. Bakı: – “Elm və təhsil”, –2025. № 5.– s.66-72

17. Süni intellektin tətbiq imkanları və qrammatik kateqoriyaların ifadə planı ilə bağlı problemlər // “Süni intellekt və humanitar elmlər: Müasir vəziyyət və perspektivlər”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 21 noyabr 2025.— s.160-161

Dissertasiyanın müdafiəsi 3 Noyabr 2016-cı il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 16 Sentyabr 2016-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 16.06.2026
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 38 547
Tiraj: 100